

נטע רבעי וכרם רבעי

רה"י הרב חיים סבתו*

כך נאמר בתורה בפרשה העוסקת בדין רבעי¹:

וכי תבואו אל הארץ ונטעתם כל עץ מאכל וערלתם ערלתו את פריו שלש שנים יהיה לכם ערלים לא יאכל: ובשנה הרביעית יהיה כל פריו קדש הלולים לה:² ובשנה החמישית תאכלו את פריו להוסיף לכם תבואתו אני ה' - להיכם:

(ויקרא יט, כג-כה)

התורה אינה מבארת מה פירוש 'קדש הלולים': האם הכוונה היא לקודש כמו תרומה וקדשים, הנאכלים לכהן, או כמו מעשר שני, הנאכל לבעלים בתנאים מסוימים. בדברי חז"ל מצינו שתי דרשות המבארות מהו 'קודש הלולים'. בגמרא במסכת בבא קמא (סט, א) מובאת גזירה שווה 'קדש' 'קדש' ממעשר שני:

כתיב הכא: "קדש הלולים", וכתיב גבי מעשר: "וכל מעשר הארץ מזרע הארץ מפרי העץ לה' הוא קדש":

(ויקרא כז, ל)

הגמרא (שם) ובמסכת קידושין (סט, ב) לומדת כמה דינים מגזירה שווה זו, וביניהם שיש לחלל את הפירות על כסף או לאכלם בירושלים, כמו מעשר שני. דרשה שנייה מובאת בגמרא במסכת ברכות (לה, א), והיא דורשת את המילה 'הלולים' בחילוף 'ה' ו-'ח', כאילו כתוב 'חילולים'², ולומדת מכאן שני דינים: (א) ניתן לחלל את הפירות. (ב) 'דבר הטעון שירה טעון חילול', כלומר שדין 'רבעי' נוהג דווקא בכרם. ביחס לדין השני, הגמרא מביאה מחלוקת בין רבי חייא לרבי שמעון בנו של רבי. לדעת אחד מהם 'נטע רבעי', כלומר שדין התורה לאכול את פירות השנה הרביעית בירושלים נוהג בכל סוגי הנטיעות, ולדעת השני 'כרם רבעי', כלומר שדין זה נוהג רק בכרם.

במאמר זה נברר את ההשלכות השונות של שתי הדרשות הללו.

הראשונים עמדו על השאלה מדוע יש צורך בשתי דרשות שונות כדי ללמדנו את דין רבעי. התוספות (לה, א ד"ה אחליה) מעלים שני תירוצים לשאלה זו:

* המאמר נכתב בסיוע ישראל מאיר סבתו.

¹ המשנה במסכת פרה (א, א) מסבירה שיש לומר 'רבעי' ולא 'רביעי'. 'רביעי' הוא 'מספר סודר', כלומר מספר המתאר מיקום בסדרה (בלשון המשנה – 'לאחרים במניין'), אולם 'רבעי' פירושו בן ארבע שנים.

² כך מבוואר בירושלמי (מעשר שני ה, ג): 'לא מתמנעין רבני דרשי בין ה"א לחי"ת'.

א. אלמלא הדרשה של 'הילולים' היינו לומדים גזירה שווה משביעית (שגם שם כתובה המילה 'קדש') ולא ממעשר שני, משום ששביעית דינה חמור יותר (בדינים מסוימים).

ב. אלמלא הדרשה של 'הילולים' היינו חושבים שדין רבעי כדין מעשר שני בכל פרטיו, והוא אינו נוהג בשנים השלישית והשביעית לשמיטה.

במשנה במסכת פאה (ז, ו)³ מובאת מחלוקת בין בית שמאי לבית הלל לגבי כרם רבעי⁴: לדעת בית שמאי הפודה אותו אינו מוסיף חומש, וכך אין לו דין 'ביעור מעשרות'. כמו כן, יש לו דין פרט ועוללות. בית הלל סוברים, שהפודה אותו מוסיף חומש, שיש לו דין 'ביעור מעשרות', ואין לו דין פרט ועוללות. הרמב"ם בפירושו המשנה (מעשר שני ה, ג) מבאר (על פי הגמרא בקידושין נד, ב) שיסוד המחלוקת הוא בשאלה האם לומדים גזירה שווה ממעשר שני לרבעי: לדעת בית הלל לומדים גזירה שווה ממעשר שני, ולכן דין רבעי כדין מעשר שני לעניין תוספת חומש בפדיון, וכך לעניין 'ביעור מעשרות'. כמו כן סוברים בית הלל שמעשר שני הוא 'ממון גבוה', ולכן גם רבעי הוא 'ממון גבוה' וממילא אין בו דין פרט ועוללות. בית שמאי לעומת זאת, אינם דורשים גזירה שווה ממעשר שני לרבעי⁵.

הרמב"ם קובע:

כל שהוא חייב בערלה יש לו רבעי, וכל שפטור מן הערלה, אינו חייב ברבעי, שנאמר "שלוש שנים יהיה לכם ערלים לא יאכל ובשנה הרביעית יהיה כל פריו קודש הילולים".

(מעשר שני ונטע רבעי י, א)

מקורו של הרמב"ם הוא בדברי הירושלמי (ערלה א, א): "א"ר יוחנן דברי רבי ישמעאל כל שאין לו ערלה אין לו רבעי". על פי כלל זה יש לדון האם יש דין 'רבעי' בחוץ לארץ. המשנה (ערלה ג, ט) אומרת שהערלה נוהגת בכל מקום, ודין זה הוא 'הלכה'. הגמרא (קידושין לח, ב) מביאה מחלוקת אמוראים האם הכוונה היא ל'הלכת מדינה', כלומר למנהג, או להלכה למשה מסיני. הרמב"ם (מאכלות אסורות י, י) פסק שהערלה נוהגת בחוץ לארץ בגלל הלכה למשה מסיני. לכאורה לפי זה היה צריך לומר שגם דין 'רבעי'

³ המשנה מופיעה כלשונה גם במסכת מעשר שני (ה, ג).

⁴ כך לפי גרסתנו במשניות, ועל פי דעת השו"ת 'כרם רבעי'.

⁵ אולם מסוף דברי הרמב"ם נראה שבית שמאי מסכימים שיש השוואה כלשהי למעשר, שכתב שטעמם של בית שמאי שרבעי חייב בפרט ועוללות הוא משום שלשיטתם מעשר שני 'ממון בעלים', ולכאורה אם בית שמאי לא דורשים גזירה שווה ממעשר שני לרבעי, אין צורך לדון מהי שיטתם במעשר שני.

יהיה נוהג בחוץ לארץ, שהרי אם 'כל שאין לו ערלה אין לו רבעי', לכאורה גם כל שיש לו ערלה – יש לו רבעי. אולם להלכה נחלקו בכך ראשונים.

כך כתב הרמב"ם:

ייראה לי שאין דין נטע רבעי נוהג בחוצה לארץ, אלא אוכל פירות שנה רביעית בלא פדיון כלל, שלא אמרו אלא הערלה. וקל וחומר הדברים, ומה סוריא שהיא חייבת במעשרות ובשביעית מדבריהם, אינה חייבת בנטע רבעי, כמו שיתבאר בהלכות מעשר שני [ט, א], בחוצה לארץ לא כל שכן שלא יהיה נטע רבעי נוהג בה. אבל בארץ ישראל נוהג בה בין בפני הבית בין שלא בפני הבית. והורו מקצת הגאונים שכרם רבעי לבדו פודין אותו בחוצה לארץ ואחר כך יהיה מותר באכילה. ואין לדבר זה עיקר.

(רמב"ם מאכלות אסורות י, טו)

הרמב"ם פוסק שאין דין נטע רבעי בחוץ לארץ, ולומד זאת בקל וחומר מדין סוריא. נראה שהרמב"ם חרג מן הכלל של 'כל שיש לו ערלה יש לו רבעי', מחמת הגזירה השווה שמשווה בין דין מעשר שני לדין רבעי. כדי לתרץ את הירושלמי כתב הכסף משנה (מעשר שני ונטע רבעי י, א) שכלל זה של 'כל שיש לו ערלה יש לו רבעי' הוא דווקא בארץ. דעת הגאונים שמזכיר הרמב"ם בסוף ההלכה, שכרם רבעי נוהג בחוץ לארץ אך לא נטע רבעי, היא דעת רב אחאי (שאלתות קדושים ק), והיא מבוססת על הכלל המוזכר בגמרא (לו, א) ש'כל המיקל בארץ הלכה כמותו בחוץ לארץ'.⁶ נראה שהגאונים העדיפו את הכלל של 'כל שיש לו ערלה יש לו רבעי' על פני ההשוואה למעשר שני, ולכן פסקו שיש דין רבעי בחוץ לארץ, שהרי יש שם דין ערלה.

יש להעיר שבספר המצוות (עשה קיט) הזכיר הרמב"ם את ההשוואה בין רבעי למעשר שני, אך לא ציין שמצווה זו אינה נוהגת בחוץ לארץ, כדרכו במקומות אחרים בספר המצוות.⁷ ייתכן שבספר המצוות כתב על פי שיטת הגאונים, ובמשנה תורה חזר בו.

כשיטת הגאונים שכרם רבעי נוהג בחוץ לארץ, כתבו גם התוספות (לה, א ד"ה ולמאן), בעל המאור (כו, ב), הרשב"א (לה, א ד"ה ולענין; בבא קמא סט, א ד"ה אלא שאני

⁶ יש להעיר שעל פי כלל זה מחדש השאלתות שבחוץ לארץ אין דין רבעי נוהג אלא בכרם, ולא בגפן יחידה, משום שבגמרא בברכות נחלקו האם ללמוד מהמילה 'הילולים' או מ'תבואת הכרם', וכל המקל בארץ הלכה כמותו בחוץ לארץ. הרמב"ן (ראש השנה ט, ב ד"ה והא) השיג עליו בנקודה זו, וכתב שנוהג גם בגפן יחידה.

⁷ וכמו שהבטיח בהקדמתו בסוף השורשים: "כאשר אזכיר את המצוות שאינן חובה אלא בארץ ישראל [...] אומר: וזו אינה חובה אלא בארץ ישראל".

תמה) והר"ן (חידושי הר"ן ראש השנה ט, ב ד"ה ולענין). תלמידי רבנו יונה (כד, ב - כה, א) סוברים כדעת הגאונים רק בכך שיש דין רבעי בחוץ לארץ, אולם לדעתם נוהג דין רבעי בחוץ לארץ בכל האילנות.

התוספות (קידושין ב, ב ד"ה אתרוג) מעירים שמן המשנה במסכת ביכורים (ב, ו) עולה לכאורה כדעת הסובר 'נטע רבעי'. המשנה אומרת שדין אתרוג כדין אילן לשלושה דברים: ערלה, רבעי ושביעית. מפורש במשנה אם כן שרבעי נוהג גם באתרוג. התוספות מתרצים שני תירוצים: בתירוץ הראשון כתבו שאף מי ששונה 'כרם רבעי' מסכים שיש דעה בתנאים הסוברת 'נטע רבעי', אלא ששונה 'כרם רבעי' במשנה בפאה ובמעשר שני, כדי ללמדנו שכך הלכה. בתירוץ השני כותבים התוספות שהמשנה בביכורים מסתדרת גם עם הדעה השונה 'כרם רבעי', משום שמדרבנן כולם מודים שרבעי נוהג בכל האילנות. תוספות אומרים שישנה השלכה הלכתית להבדל בין שני התירוצים הללו: לפי התירוץ השני לא ניתן לומר שבחוץ לארץ לא נוהג דין רבעי אלא בכרם, מחמת הכלל ש'כל המיקל בארץ הלכה כמותו בחוץ לארץ', שהרי מדרבנן כולם מודים שרבעי נוהג בארץ בכל האילנות. לפי התירוץ הראשון לעומת זאת, ניתן לומר כן. במקומות אחרים (ראש השנה יד, ב ד"ה לרבעי; סוכה לט, ב ד"ה לרבעי) כתבו התוספות רק את התירוץ הראשון. הגר"א (יורה דעה רצד, ז) כתב שהגאונים שפסקו שבחוץ לארץ נוהג דין רבעי רק בכרם, סוברים כתירוץ הראשון של תוספות.

השולחן ערוך (יורה דעה רצד, ז) הביא בסתם את דעת תלמידי רבנו יונה, שדין נטע רבעי נוהג גם בחוץ לארץ, והוסיף את שיטת הרמב"ם, שיש מי שאומר שאינו נוהג אלא בארץ. הרמ"א הביא את שיטת הגאונים שבחוץ לארץ נוהג דין רבעי רק בכרם, ולא בשאר אילנות. הש"ך (שם יז) הכריע למעשה שבחוץ לארץ בין בכרם ובין בשאר אילנות יש לפדות את הפירות ללא ברכה.

הרשב"א (בבא קמא סט, א ד"ה וראיתי לכתוב כאן; ואילך) כותב שמקורו של הרמב"ם הוא בירושלמי (מעשר שני ה, ב), והקשה עליו, שדווקא מירושלמי זה רואים שלא כמו הרמב"ם. הירושלמי דן באריכות במחלוקת בית שמאי ובית הלל שהזכרנו במשנה: "כרם רבעי בית שמאי אומרים אין לו חומש ואין לו ביעור ובית הלל אומרים יש לו". הירושלמי מביא את דעת רבי, שבית שמאי ובית הלל נחלקו רק בשנת השמיטה, אבל בשאר השנים כולם מודים שיש לו חומש ויש לו ביעור. הירושלמי מסביר שלדעת רבי המחלוקת בין בית שמאי לבית הלל היא עד כמה לומדים נטע רבעי ממעשר שני: לדעת בית שמאי הלימוד הוא מוחלט, ולכן כשם שאין מעשר שני נוהג בשמיטה כך חלק

מדיני נטע רבעי אינם נוהגים בשמיטה⁸. לדעת בית הלל הלימוד אינו מוחלט, ולכן למדים ממעשר שני רק את דיני הקדושה שיש בו, אך לא מתי הוא נוהג, ולפיכך נוהג נטע רבעי בשמיטה. בהמשך מביא הירושלמי את דעת רבי יהודה שאין נטע רבעי בסוריא. ומסביר הירושלמי שרבי יהודה מתאים לשיטת בית שמאי על פי דעת רבי. כמו שלדעת רבי בית שמאי סוברים שהשוואה בין מעשר שני לנטע רבעי היא מוחלטת, וכשם שאין מעשר שני בשמיטה כך אין נטע רבעי בשמיטה, כך סובר רבי יהודה שהשוואה בין מעשר שני לנטע רבעי היא מוחלטת, וכשם שאין מעשר שני נוהג בסוריא, כך אין נטע רבעי נוהג בסוריא. הרמב"ם שהזכרנו כתב שאין נטע רבעי נוהג בסוריא, ולכאורה מקורו בירושלמי הזה. אולם מקשה הרשב"א, שבירושלמי רואים בבירור שדעה זו מתאימה לבית שמאי, שאין הלכה כמותם! כך תמה גם הגר"א (יורה דעה רצד, כח).

אולם בפירוש המשנה לרמב"ם שהזכרנו, רואים בפירוש שלדעת הרמב"ם בית שמאי אינם דורשים גזירה שווה בין מעשר שני לנטע רבעי כלל, וברור אם כן שהרמב"ם לא הלך על פי דרכו של רבי בירושלמי. בירושלמי עצמו מובאת דעת רבן שמעון בן גמליאל, החולק על רבי, וסובר שמחלוקת בית שמאי ובית הלל היא בין בשמיטה ובין בשאר השנים. הירושלמי מסביר שלדעתו המחלוקת היא האם דורשים גזירה שווה בין מעשר שני לנטע רבעי: לדעת בית שמאי לא דורשים כלל גזירה שווה כזו, ואילו לדעת בית הלל דורשים. הירושלמי מסביר שלפי רבן שמעון בן גמליאל, בית שמאי למדים את דין נטע רבעי מ'קודש הלולים'. ברור שהרמב"ם הסביר את מחלוקת בית שמאי ובית הלל על פי דעת רבן שמעון בן גמליאל בירושלמי⁹, שבית שמאי אינם דורשים כלל גזירה שווה בין מעשר שני לנטע רבעי, אולם הלכה כדעת בית הלל, שדורשים גזירה שווה זו באופן חלקי.

לאחר שהראינו שהרמב"ם הולך בדעת רבן שמעון בן גמליאל בביאור מחלוקת בית שמאי ובית הלל, ניתן להבין גם מהו המקור לדבריו שאין נטע רבעי נוהג בסוריא, וכיצד מקור זה מתיישב גם לדעת בית הלל. כאמור, הירושלמי אומר שרבי יהודה האומר שאין נטע רבעי נוהג בסוריא סובר כדעת בית שמאי, ונקודה זו הביאה את

⁸ בתחילה אומר הירושלמי שאין לו בשמיטה חומש וביעור, הנלמדים ממעשר שני, אבל דין קודש שבו לא מתבטל כי הוא נלמד מלשון הפסוק בנטע רבעי "קדש הלולים" ללא תלות בלימוד ממעשר שני. בהמשך הירושלמי מבאר רבי זעירא שדעת ר' יהודה, הסובר שאין נטע רבעי בחוץ לארץ, אומרת ש"לא למדו לנטע רבעי אלא ממעשר שני" ובמקום שאין חיוב במעשר שני – אין כלל חיוב בנטע רבעי.

⁹ כנראה הכריע כך בגלל סוגיית הבבלי בקידושין (נד, ב), וייתכן שגם בגלל לשון המשנה.

הרשב"א להקשות על דברי הרמב"ם. אולם הירושלמי קישר את דברי רבי יהודה לדעת בית שמאי רק לשיטת רבי, הסובר שבית שמאי משווים בין מעשר שני לנטע רבעי השוואה מוחלטת. לכן אמר הירושלמי שדעת רבי יהודה הסובר שגם לגבי המקום בו נוהג נטע רבעי משווים את דיניו למעשר שני, תואמת לדעת בית שמאי, הסוברים שגם לגבי הזמן בו נוהג נטע רבעי משווים את דיניו למעשר שני. לדעת רבן שמעון בן גמליאל, הסובר שבית שמאי כלל לא משווים בין מעשר שני לנטע רבעי, ברור שרבי יהודה הולך על פי שיטת בית הלל, וסובר שכשם שלומדים את דיני קדושת נטע רבעי ממעשר שני, כך יש ללמוד גם לגבי המקום (אך לא לגבי הזמן). נמצא שהמקור לדברי הרמב"ם שאין נטע רבעי נוהג בחוץ לארץ הוא דברי רבי יהודה, שעל פי דעת רבן שמעון בן גמליאל, דבריו מתאימים לדעת בית הלל¹⁰.

יש להעיר שמדברי הירושלמי בשיטת רבן שמעון בן גמליאל עולה תשובה לשאלת התוספות שהזכרנו בהתחלה – מדוע יש צורך בשתי דרשות, גזירה שווה ממעשר שני ו'קודש הילולים'. מדברי הירושלמי בדעת רבן שמעון בן גמליאל נראה שהצורך בשתי דרשות תלוי במחלוקת בית שמאי ובית הלל – בית הלל דורשים גזירה שווה ממעשר שני, ואילו בית שמאי, שאינם דורשים גזירה שווה זו, דורשים את הדרשה של 'הילולים' – 'חילולים'.

לסיום, נעיר הערה מעניינת מדברי הגרי"ז. הגרי"ז בחידושו על מסכת סוטה (מג, א) מביא את דברי הירושלמי (סוטה ח, ה) לגבי אלו שחוזרים מן המערכה ואומר כך:

יכול הנוטע כרם בחוצה לארץ יהא חוזר? ת"ל "ולא חללו" – את שמצוה לחללו, יצא זה שאין מצוה לחללו.

(חידושי הגרי"ז סוטה מג, א)

הגרי"ז אומר שהגאון ר' שמחה זעליג רצה להביא ראיה מירושלמי זה לשיטת הרמב"ם

¹⁰ הצגנו את הדברים לפי האופן בו כנראה קרא הרמב"ם את הירושלמי. מהרשב"א ומהגר"א עולה שהם הבינו שהירושלמי תולה את דעת ר' יהודה דווקא בדעת בית שמאי בשיטת רבי, כיוון שר' יהודה לא רק דורש גזירה שווה בין מעשר שני לנטע רבעי (כדעת בית הלל על פי רבן שמעון בן גמליאל) אלא רואה גזירה שווה זו כמוחלטת.

כמו שציינו לעיל (הערה 9), רב ביבי בירושלמי שם אף טוען שדעת ר' יהודה קיצונית יותר מדעת בית שמאי על פי רבי – לפי דעת בית שמאי על פי רבי יש קיום בסיסי עצמאי לדין נטע רבעי גם ללא תלות בגדרי מעשר שני (ורק דינים מסוימים שמקורם בלימוד ממעשר שני לא חלים כשלא חל דין מעשר שני, כמו בשנת השמיטה). לעומת זאת, לפי רבי יהודה ישנה תלות מוחלטת בין גדרי מעשר שני לגדרי נטע רבעי – ובכל מקום שאין חיוב במעשר שני, אין כל חיוב בנטע רבעי. ייתכן שגם קביעה זו הובילה את הרשב"א והגר"א בקושייתם על הרמב"ם.

שאפילו כרם רבעי אינו נוהג בחוץ לארץ. אולם הגרי"ז אומר שדווקא מן הירושלמי הזה ישנה ראייה הפוכה, משום שבהלכה הקודמת מובא "יכול הבונה בית בחוצה לארץ יהא חוזר? תלמוד לומר: 'ולא חנכו' – את שמצוה לחנכו, יצא זה שאינו מצוה לחנכו". ברור אם כן שכשהירושלמי מדבר על המצווה בכרם רבעי, הוא אינו מתייחס למצוות החילול, אלא למצווה בעצם נטיעת הכרם, כמו שבבניית הבית הוא מתייחס למצווה שבבניית הבית. אילו באמת היה סובר הירושלמי שאין כרם רבעי נוהג בחוץ לארץ, לא היה צריך להביא לכך מקור מיוחד.